

Examen HAVO

2023

tijdvak 2
tijdsduur 3 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 27 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 De staat *Gilead* van Margaret Atwood

In de roman *De Testamenten* van Margaret Atwood neemt een groep mannen met geweld de macht over in de Verenigde Staten. Volgens deze groep mannen is iedereen in de vrije democratie ongelukkig geworden doordat mensen alleen op zichzelf gericht zijn en naar materiële luxe verlangen. Bovendien is de milieuvervuiling zo ernstig dat er bijna geen vrouwen meer zijn die gezonde baby's kunnen baren. Om deze problemen op te lossen, stichten zij de dictatoriale staat *Gilead*.

Atwood benadrukt dat haar verhaal weliswaar fictie is, maar dat ook moderne democratieën zoals de Verenigde Staten kunnen veranderen in een dictatuur.

Volgens Plato komen verschillende staatsvormen uit elkaar voort.

- 1p 1 Leg uit dat de vorming van de staat *Gilead* past bij Plato's opvatting dat staatsvormen uit elkaar voortkomen.

Om de staat *Gilead* in stand te houden, is iedereen ingedeeld naar zijn of haar 'natuurlijke rol'. Volgens de machthebbers van *Gilead* zijn vrouwen van nature ondergeschikt aan mannen. Mannen hebben een sterk verstand en een sterk lichaam en zijn daarom geschikt om te regeren of te bewaken.

Vrouwen zijn ingedeeld als 'Echtgenotes', 'Tantes' en 'Dienstmaagden'. Echtgenotes zijn getrouwd met machthebbende mannen en Tantes geven meisjes onderwijs. Dienstmaagden zijn de vruchtbare vrouwen. Zij zijn in tijdelijke dienst van een echtpaar dat geen kinderen kan krijgen. Zij hebben als enige taak om een kind te baren dat zij afstaan aan dat echtpaar. Vervolgens komen ze in dienst bij een ander echtpaar voor dezelfde taak.

In de staat *Gilead* is de indeling van de maatschappij gebaseerd op een mensbeeld. Ook Plato deelt zijn ideale maatschappij in volgens zijn mensbeeld.

- 1p 2 Geef het verband weer tussen Plato's mensbeeld en zijn maatschappijvisie.

- 2p 3 Bekritiseer het verband tussen mensbeeld en maatschappijvisie in het voorbeeld van de staat *Gilead*, met:
- het begrippenpaar 'natuur en cultuur', en
 - het begrip 'gender'.

Het personage Lydia is het hoofd van de Tantes. Zij weet dat er vaak onschuldige Echtgenotes of Dienstmaagden worden veroordeeld tot de doodstraf voor misdrijven die eigenlijk gepleegd zijn door de machthebbers. Daarom heeft zij de geheime missie om de machthebbers van *Gilead* ten val te brengen. Het doel van deze missie is om de democratie te herstellen, zodat onschuldige burgers beschermd worden tegen de machthebbers.

Robert Dahl benoemt tien voordelen van democratie ten opzichte van andere samenlevingsvormen.

- 2p 4 Leg voor **twee** van Dahls voordelen uit dat deze aansluiten bij Tante Lydia's doel om met democratie burgers te beschermen tegen machthebbers.

Het onderwijs dat de meisjes in *Gilead* krijgen, is bedoeld om de waarden van de staat door te geven. Meisjes moeten bescheiden en dienend zijn. Daarom krijgen ze les in bloemschikken, borduren en godsdienst. Lezen en schrijven zijn voor meisjes verboden.

Ook in een democratie worden de waarden van de geldende staatsvorm aangeleerd via onderwijs. Daarbij kan een spanning bestaan tussen de belangen van de staat en die van leerlingen.

Ga uit van de volgende stelling:

stelling 1

Als de staat zich bemoeit met onderwijs, is er in een democratie net zo goed sprake van indoctrinatie als in een dictatuur zoals de staat *Gilead*.

- 2p 5 Geef met de spanning tussen de belangen van de staat en de belangen van leerlingen:
- een argument **voor** stelling 1, en
 - een argument **tegen** stelling 1.

Milton Friedman is voor beperkte overheidsbemoeienis met onderwijs. Een van de argumenten dat de overheid zich volgens hem wel mag bemoeien met onderwijs is dat onderwijs externe effecten heeft.

- 2p 6 Geef weer wat Friedman bedoelt met externe effecten van onderwijs. Beargumenteer vervolgens of jij denkt dat Friedmans opvatting over overheidsbemoeienis vanwege externe effecten, indoctrinatie in het onderwijs kan tegengaan.

Het personage Daisy woont in het vrije, democratische Canada. Zij maakt een werkstuk over het gebrek aan vrijheid en autonomie in de staat *Gilead*. In dat werkstuk stelt ze dat mensen in *Gilead* misschien wel gelukkig zijn in hun onvrije land en hier bewust voor kiezen. Ze is er daarom fel tegen dat Canadezen zich bemoeien met de situatie in *Gilead*. Daisy's lerares verschilt met haar van mening. De lerares vindt het harteloos om te zeggen dat Canadezen zich niet mogen bemoeien met de onvrijheid in *Gilead*. Daisy moet van de lerares leren dat de mensen in *Gilead* geholpen moeten worden om zich te bevrijden.

John Rawls maakt een onderscheid tussen ethische autonomie en politieke autonomie.

- 2p 7 Leg met de mening van de lerares uit wat ethische autonomie betekent. Leg vervolgens met de mening van Daisy uit wat politieke autonomie betekent.

De lerares geeft Daisy een laag cijfer voor haar werkstuk omdat ze vindt dat er geen plek is voor politieke opvattingen in een werkstuk. Ze vermijdt verdere discussie erover.

Michael Sandel vindt dat neutraliteit onmogelijk én onwenselijk is. Deze opvatting van Sandel kan je ook toepassen op de houding van de lerares.

- 1p 8 Leg uit dat Sandel de reden van de lerares voor het lage cijfer niet goed zou vinden, met Sandels opvatting dat neutraliteit onmogelijk is.

- 1p 9 Leg uit dat Sandel het vermijden van de discussie door de lerares niet goed zou vinden, met Sandels opvatting dat neutraliteit onwenselijk is.

Schrijfster Margaret Atwood benadrukt dat ze met haar romans wil laten zien dat in moderne democratieën ook al onvrijheid en ongelijkheid aanwezig zijn. Zij stelt dat de mens een neiging tot het onderdrukken van anderen heeft en dat ook democratieën hier vatbaar voor zijn. Volgens haar moeten we daarom ook binnen democratieën altijd scherp blijven op allerlei vormen van onderdrukking van groepen en individuen. Als voorbeeld geeft ze de strijd voor vrijheidsrechten van vrouwen. Volgens Robert Nozick is democratie een vorm van tirannie.

- 2p 10 Leg deze opvatting van Nozick uit met de verhouding tussen meester en slaaf.

Leg vervolgens een verschil uit tussen de opvatting van Atwood en Nozicks anarchisme.

Opgave 2 Burgerlijke ongehoorzaamheid

In de jaren '50 bestond er in Amerika een rassenscheiding. Zo hadden zwarte mensen minder rechten en moesten ze volgens de wet bijvoorbeeld hun zitplaats afstaan aan witte passagiers, als de bus vol raakte.

Volgens Jean-Jacques Rousseau zorgt directe democratie ervoor dat burgers vrij en autonoom zijn.

- 2p 11 Leg deze opvatting van Rousseau uit met de begrippen:
- 'natuurtoestand' en 'sociaal contract', en
 - 'vrijheid' en 'gelijkheid'.
- 1p 12 Geef met het begrip 'uniformiteit' een argument dat burgers in de Amerikaanse samenleving van de jaren '50 volgens Rousseaus opvatting **niet** vrij en autonoom waren.

Tegen de wet in weigerde de Afro-Amerikaanse Rosa Parks (afbeelding hiernaast) haar zitplaats in de bus af te staan, waarna ze werd gearresteerd. Deze arrestatie leidde tot jarenlange protesten tegen de rassenscheiding, totdat die uit de Amerikaanse wetgeving werd geschrapt.

De actie van Rosa Parks is een voorbeeld van burgerlijke ongehoorzaamheid. Dat is een vorm van geweldloos politiek verzet, waarbij

een wet wordt overtreden die in strijd is met de grondwet. Voor de grondwet is iedereen gelijk, terwijl de wet die bepaalde dat zwarte passagiers voor witte passagiers moeten opstaan, daarmee in strijd is. In de situatie van de rassenscheiding vonden veel mensen burgerlijke ongehoorzaamheid nodig, omdat normale pogingen om deze wet te veranderen, zoals stemmen tijdens verkiezingen, niet hadden geholpen. Volgens het deliberatieve model van democratie zijn er verschillende nadelen aan stemmen.

- 1p 13 Leg voor **een** van deze nadelen uit dat burgerlijke ongehoorzaamheid dit nadeel tegengaat.

Volgens voorstanders biedt het deliberatieve model een aantal voordelen bij het organiseren van instemming.

- 1p 14 Leg voor **een** van deze voordelen uit dat dit ook bereikt kan worden met burgerlijke ongehoorzaamheid.

Parks wordt gezien als held, omdat ze de vrijheid en verantwoordelijkheid nam om haar mening te uiten en om zich geweldloos te verzetten tegen een onrechtvaardige wet.

Filosoof Hannah Arendt is voorstander van burgerlijke ongehoorzaamheid. Haar opvatting is: burgerlijke ongehoorzaamheid - zoals Parks die de wet overtreedt - is in het algemeen belang van de democratie en moet daarom niet strafbaar zijn.

Volgens John Stuart Mill is volledige vrijheid van meningsuiting in het algemeen belang van de democratie. Hij geeft daar vier redenen voor. Twee van die redenen zijn 'het gevaar van dogmatisme' en 'de waarde van discussie'. Deze twee redenen van Mill kunnen gebruikt worden om Arendts opvatting te verdedigen dat burgerlijke ongehoorzaamheid niet strafbaar moet zijn.

- 3p 15 Leg uit dat Arendts opvatting over burgerlijke ongehoorzaamheid verdedigd kan worden, met:
- de **twee** genoemde redenen van Mill dat volledige vrijheid van meningsuiting in het algemeen belang van de democratie is, en
 - Mills opvatting over geweld.

Bhikhu Parekh stelt voor om de vrijheid van meningsuiting te beperken. Volgens hem zijn andere maatschappelijke waarden dan vrijheid van meningsuiting namelijk ook belangrijk.

- 1p 16 Leg uit dat Parekh hiermee hetzelfde doel probeert te bereiken als Arendt met haar opvatting over burgerlijke ongehoorzaamheid.

Volgens Friedrich Nietzsche zijn democratische en revolutionaire bewegingen een uitdrukking van slavenmoraal. Mensen komen daarin niet tot bloei, maar verzwakken tot dwergdieren van gelijke rechten. Volgens Mill komen mensen in een democratie juist wel tot bloei.

- 3p 17 Leg uit dat mensen in een democratie:
- volgens Nietzsche door slavenmoraal verzwakken tot dwergdieren van gelijke rechten, en
 - volgens Mills ontplooiingsliberalisme tot bloei kunnen komen.
- Beargumenteer vervolgens met deze standpunten van Nietzsche en Mill of je een voorstander bent van Arendts opvatting over burgerlijke ongehoorzaamheid.

Arendt beschrijft in haar opvatting over burgerlijke ongehoorzaamheid ook dat het onderwijs de taak heeft om jonge mensen zo voor te bereiden dat zij als volwassenen verantwoordelijkheid zullen nemen voor de wereld en die wereld verbeteren.

Volgens Gert Biesta is niet alleen het onderwijs maar de samenleving als geheel verantwoordelijk voor politiek bestaan in een democratie.

2p **18** Leg uit dat volgens Biesta onderwijs in burgerschap niet alleen een verantwoordelijkheid van scholen is.

Leg vervolgens uit dat Biesta's opvatting van politiek bestaan aansluit bij de taak die het onderwijs volgens Arendt heeft.

Ook vandaag de dag zijn er voorbeelden van burgerlijke ongehoorzaamheid, zoals de protestacties van de klimaatbeweging Extinction Rebellion. Volgens Extinction Rebellion gaan de huidige wijzigingen in klimaatwetgeving te langzaam om burgers te beschermen tegen de gevolgen van klimaatverandering. Met acties die verstoren, wil Extinction Rebellion de regering daarom dwingen om strengere milieuwetten in te voeren.

Sommige overheden vinden de burgerlijke ongehoorzaamheid van Extinction Rebellion gevaarlijk, maar hoogleraar filosofie Robin Celikates verdedigt de burgerlijke ongehoorzaamheid van Extinction Rebellion. Hij geeft het voorbeeld van zo'n versturende actie: de actievoerders gaan met zoveel mensen ergens op de weg zitten zodat zij met meer zijn dan de mensen die hen weg kunnen dragen. Zo willen de actievoerders de democratie niet omverwerpen maar juist bevorderen.

Volgens Alexis de Tocqueville kent democratie het gevaar van de tirannie van de meerderheid.

1p **19** Beargumenteer of volgens jou het gevaar van de tirannie van de meerderheid is te herkennen in de actie die door Celikates wordt genoemd.

Een ander gevaar van democratie dat Tocqueville noemt, is het gevaar van individualisme. Volgens hem is het belangrijk dat burgers voelen dat ze voor de samenleving verantwoordelijk zijn.

1p **20** Beargumenteer of volgens jou de actie van Extinction Rebellion dit gevaar van individualisme tegengaat.

Volgens Extinction Rebellion moet je wel burgerlijk ongehoorzaam zijn als de politiek haar eigen wetten niet goed uitvoert, waardoor haar eigen doelen niet worden gehaald. Volgens Extinction Rebellion is dat het geval met de klimaatdoelen die door de rechter zijn opgelegd.

tekst 1

Het is de grondwettelijke plicht van de overheid om zorg te dragen voor haar burgers en het milieu. Daar hoort de verantwoordelijkheid bij om eerlijk te zijn over de crisis die ons bedreigt. De regering moet erkennen dat we wat betreft klimaat en biodiversiteit in een noodsituatie zitten, en moet de bevolking onomwonden voorlichten over de noodzaak tot snelle en ingrijpende verandering.

bron: <https://extinctionrebellion.nl/eisen/>, geraadpleegd op 6 sep 2022

Volgens Arendt hebben zowel politici als burgers de morele plicht zich aan de grondwet te houden, en mag je burgerlijk ongehoorzaam zijn als die grondwet niet wordt nageleefd. Volgens Arendt is betrouwbaarheid zowel voor politici als voor burgers een belangrijke plicht en deugd.

- 2p 21 Beargumenteer of je volgens jou, om betrouwbaar te zijn, mee zou moeten doen aan de acties van Extinction Rebellion, met:
- de plicht (plichtethiek), en
 - de deugd (deugdethiek).

Opgave 3 Douze points

Het Eurovisiesongfestival is een jaarlijks terugkerende liedjeswedstrijd waarbij verschillende landen het muzikaal tegen elkaar opnemen. De wedstrijd wordt georganiseerd door de European Broadcast Union (EBU) en trekt elk jaar meer dan tweehonderd miljoen televisiekijkers.

Officieel is het Eurovisiesongfestival een apolitek evenement: er mogen geen politieke statements gemaakt worden. Zo mag er alleen gezwaaid worden met de nationale vlaggen van de deelnemende landen en zijn andere vlaggen officieel verboden. Liedjes met een expliciete politieke boodschap worden door de EBU gediskwalificeerd en deelnemers wordt gevraagd zich buiten het podium ook niet uit te laten over politieke kwesties.

Paul Cliteur pleit voor neutraliteit van de staat in de vorm van een lekenstaat.

- 2p **22** Leg uit dat het model van de lekenstaat volgens Cliteur tegenovergesteld is aan het multiculturele model.

Leg vervolgens uit dat de plaats voor religie in de lekenstaat vergelijkbaar is met de plaats voor politiek op het Eurovisiesongfestival.

Het diskwalificeren van liedjes met een politieke boodschap is opgenomen in het wedstrijdreglement van het Eurovisiesongfestival, waar alle deelnemers en deelnemende landen mee instemmen. Je zou dit verbod kunnen opvatten als een beperking van de vrijheid van meningsuiting van de deelnemers. Toch heeft de EBU als Europese omroeporganisatie de vrijheid van meningsuiting hoog in het vaandel staan.

Volgens Hans Kelsen heeft democratie twee kenmerken, namelijk meningsrelativisme en de meerderheidsregel.

- 2p **23** Leg uit dat democratie volgens Kelsen een relativistische wereldbeschouwing veronderstelt.

Beargumenteer vervolgens of het diskwalificeren van liedjes met een politieke boodschap volgens jou democratisch is en ga daarbij in op **een** van Kelsens kenmerken van een democratie.

De officiële slogan van het Eurovisiesongfestival is 'Unity in diversity' (eenheid in verscheidenheid). Deze diversiteit zorgt ook voor spanningen. Zo wordt het Eurovisiesongfestival wel gezien als een lhbtq+-feestje. Dat zie je onder andere aan de regenboogvlag, die het vaakst wappert tussen alle nationale vlaggen. In landen waar het slecht gesteld is met lhbtq+-rechten of waar 'homopropaganda' zelfs wordt verboden, wordt dit gezien als het pushen van een activistische politieke agenda.

- 3p **24** Geef op basis van de slogan van het Eurovisiesongfestival:
- een definitie van vrijheid,
 - een vooronderstelling bij deze definitie, en
 - een implicatie van deze definitie.

Het liedje dat de meeste punten krijgt, wint het Eurovisiesongfestival. Deze punten worden bepaald door te stemmen. Niet alleen het publiek kan zijn stem uitbrengen; de helft van de punten wordt namelijk bepaald door een vakjury. Het oordeel van een klein groepje muzikexperts telt hierdoor even zwaar mee als dat van de miljoenen televisiekijkers. Dit stemproces is te vergelijken met de vraag wie het voor het zeggen heeft in de politiek: het volk of experts.

John Stuart Mill is een tegenstander van een regering van experts.

- 2p **25** Leg uit dat het huidige stemproces van het Eurovisiesongfestival past bij de opvatting van Mill dat:
- iedereen stemrecht moet hebben, en
 - stemrecht ongelijk moet zijn.

Bij de puntentelling valt op dat bevriende en nabijgelegen landen elkaar vaak de hoogst haalbare score van 'douze points' (twaalf punten) geven. Dit wordt vaak vriendjespolitiek genoemd. Onderzoekers verklaren dit stemgedrag.

tekst 2

[Dit komt] vooral door een gedeelde cultuur en dat is vaak ook een gedeelde muziekstijl, met soms zelfs dezelfde sterren op de radio. Ook geografische nabijheid, een gedeelde geschiedenis, godsdienst of taal dragen allemaal bij aan wat we 'vriendjespolitiek' noemen.

bron: Hoe (vriendjes)politiek is het Songfestival?, NOS op 3, 22 mei 2021

Volgens Joseph Schumpeter wordt de rationaliteit van mensen overschat. Hij geeft onder andere groepsdruk als reden voor irrationeel gedrag.

- 1p **26** Leg deze reden van Schumpeter met tekst 2 uit.
- 1p **27** Beargumenteer of volgens jou vriendjespolitiek onvermijdelijk is in een democratie en gebruik daarbij Schumpeters opvatting van democratie als markt.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.